

Kitâbiyat
Book Review

Mehmet Usluer

Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı,
Siyer Akademi, İstanbul, 2021, 303 s.

Ümit Eskin¹

İslâm tarihinde iskân ve şehirleşmeye dönük ilk faaliyetlerin sınırlı da olsa Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle (622) başladığını görmekteyiz. Şehirleşme noktasında en önemli ve etkili adımlar ise Hz. Ömer dönemiyle (13-23/634-644) birlikte atılmaya başlamıştır. Fethedilen coğrafya genişlemiş ve çeşitli sebeplerle ordugâh şehirler inşa edilmiştir. Bu şehirlerden biri günümüze dek ulaşan önemli bir ilim, kültür ve ticaret merkezi olan Basra şehridir.

Bağdat'ın 420 kilometre güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 kilometre güneybatısında yer alan Basra, Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân el-Mâzinî (öl. 17/638) tarafından Sâsânî İmparatorluğuna düzenlenen fetih hareketleri için bir üs olarak kurulmuştu. Kuruluşundan itibaren etnik, dinî ve sosyal çeşitliliğiyle dikkat çeken bir şehir olarak varlığını sürdürmüştü. Farklı etnik kökenlerden ve dinlerden insanların bir araya gelmesiyle şekillenen bu şehir, İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelmiş ve İslâm tarihinde önemli bir role sahip olmuştu. Bu gibi sebeplerle Basra'yı çeşitli yönleriyle inceleyen ulusal ve uluslararası birçok çalışma yapılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
umiteskin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7159-836X

Burada ele aldığımız *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* başlıklı kitap, Mehmet Usluer'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2021 yılında tamamladığı doktora tezinden üretilmiştir. Kitapta yazar, bahsi geçen çeşitlilik ve etkileşimin Basra'nın sosyal, kültürel ve siyasal hayatını nasıl etkilediği ve şehrin İslâm kültür ve medeniyetindeki rolünü ne şekilde belirlediği sorusu üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Çalışmanın odaklandığı zaman dilimi, şehrin kuruluşundan (14-17/635-638 arası) Emevîler döneminin sonuna kadarki (132/750) süreci kapsamaktadır. Bu dönem boyunca Basra'da yaşayan farklı etnik gruplar, dinî topluluklar ve sosyal sınıfların ilişkileri ve etkileşimleri incelenerek, şehrin sosyal dokusunun nasıl şekillendiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kitabın yazımında, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan tarama modeli araştırma yöntemlerinin kullanıldığı görülür. Bu sayede bireyler, gruplar ve olaylar detaylı bir etraflıca incelenmiştir. Ayrıca, zaman içinde şehirde meydana gelen değişim ve dönüşümler incelenerek sosyo-kültürel yaşamın nasıl şekillendiği ve geliştiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın girişi şehrin coğrafi yapısına ve siyasî tarihine dair genel bir bakış sunmaktadır. Basra'nın kuruluşu ve erken dönemi, stratejik konumu, ticaret yolları üzerindeki önemi, şehrin İslâmî fetihler sırasında nasıl bir rol oynadığı ve İslâm medeniyetindeki yeri gibi konular hakkında çerçeve bilgileri sunulur.

Çalışmanın birinci bölümünde Basra'da etnik yapı incelenmektedir. Kurucu unsur olarak Arapların, özellikle Kuzeyli Adnânî ve Güneyli Kahtânî kabilelerinin Basra'ya yerleşimi zikredilir. Şehrin kuruluşundan itibaren karşılaştığı siyasî ve sosyal zorluklar, dinî ve etnik gruplar arasındaki ilişkiler ve bu dinamiklerin şehrin kültürel yapısını nasıl şekillendirdiği üzerinde durulur. Şehrin, dönemin önemli bilim, kültür ve ticaret merkezlerinden biri olarak nasıl yükseldiği ve bu süreçte karşılaştığı zorluklar, şehrin yönetimi ve sosyal yapısının dönüşümü özellikle de farklı etnik ve dinî grupların şehirdeki varlığı ve etkileşimleri ortaya konmaya çalışılır. Basra'ya yerleşen kabilelerin mevcut yönetimlerle genellikle olumlu ilişkiler içinde olduğu, ancak zamanla şehirdeki askerî hareketliliğin azalmasıyla toplumsal olaylar, isyan ve çatışmaların yaşandığı anlatılır.

Hz. Osman'ın katledilmesi (35/656) ve Cemel Vakası (36/656) gibi önemli olaylar sırasında Basra'daki kabilelerin takındıkları tavırlar ele alınır. Bu olay-

ların, Basra'nın ve bölgedeki kabilelerin siyasî yapısını önemli ölçüde etkilediği, kabileler arası rekabet ve ittifakların oluşmasına neden olduğu da aktarılır.

Basra'da Emevî idaresinin, kabileler arasındaki güç dengesini korumak için farklı kabilelerden valiler görevlendirerek, kabilelerin şehir içinde özerk bir yapı gibi hareket etmesine olanak tanıdığı üzerinde durulur. Zamanla, Arap olmayan halkların da şehre yerleşmesiyle Basra'nın büyük bir şehir haline geldiği ve Müslüman Arapların yanı sıra, Hristiyan, Yahudi ve Mecûsîler de dahil olmak üzere çeşitli dinî grupların bir arada yaşadığı bir yer olduğu aktarılır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Basra'nın zamanla kozmopolit bir yapıya evrilen dinî yapısı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Şehirde başlıca unsur Müslümanlar olmak üzere, Hristiyan, Yahudi ve Mecûsîlerden oluşan zimmiler azınlığı oluşturur. Bununla beraber başlangıçta bir bütün halinde olan İslâm toplumunun, yaşanan siyasî olaylar nedeniyle zamanla farklı dinî gruplara ayrılması anlatılır. Bu dini grupları oluşturan Hâricîler, ilk Şii oluşumlar, Mür-ciîler, Kaderiyye, Mutezile ve Ehl-i hadis mensuplarının Basra'daki faaliyetleri, şehrin dini yapısını şekillendiren önemli faktörler olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda bu gruplar, fikir ve düşünceleriyle toplumsal ve siyasî olaylara yön vermiş ve İslâm medeniyeti ile düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynadıkları aktarılır.

Çalışmanın üçüncü bölümü, Basra'nın sosyal sınıflarını ve sosyokültürel yaşamını detaylı bir şekilde ele alır. Bu bölümde Basra'nın toplumsal yapısı, farklı meslek grupları, tüccarlar ve çiftçiler üzerine yoğunlaşılır. Basra'nın askerî bir garnizon olarak kurulmasıyla oluşan toplumsal gruplar, yöneticiler, eşraf, halk, meslek grupları ve kadınlar gibi farklı toplumsal sınıfların ortaya çıkışı ve gelişim süreçleri incelenir.

Valilerin şehir yönetimi, eşraf ve halkın sosyal yapısı, meslek gruplarının gelişimi bu bölümde üzerinde durulan konulardır. Zamanla Basra'nın şehirleşmesi ve çeşitlenen ihtiyaçlar doğrultusunda esnaf, zanaatkârlar, tüccarlar ve çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren diğer meslek gruplarının ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde durulur. Esnaf ve zanaatkârların ilk dönemlerde sabit bir mekânları olmadığı, zamanla çarşı ve pazar yerlerinin olduğu, bu sayede daha sistemli bir ticaret ve zanaat ortamının geliştiği belirtilir.

Bu bölümde tüccarların rolüne özellikle dikkat çekilir. Basra'nın ticarî hayatı, tüccarların şehrin ekonomik yapısına katkıları ve ticaret yoluyla elde ettikleri servetler ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Tüccarlar arasında Müslümanların

yanı sıra Mecûsîler ve Yahudiler gibi farklı etnik ve dinî gruplardan kişilerin de bulunduğu, bu çeşitliliğin Basra'nın ticarî zenginliğine ve sosyokültürel çeşitliliğine katkıda bulunduğu vurgulanır.

Giyim-kuşamdan yeme-içmeye, bayramlar ve törenlerden eğlence hayatına dair sosyal hayata dair birçok konu da bu bölümde ele alınmaktadır. Sosyal hayatın farklı alanlarında yaşanan değişim ve dönüşümün izlerinin sürülmesiyle elde edilen veriler, canlı bir anlatımla okuyucuya aktarılmaktadır.

Basra'nın erken İslâm tarihindeki önemine dair zikredilen anekdotlar ve tarihi olaylar, Basra'nın zengin sosyokültürel dokusunu, toplumsal sınıflar arası etkileşimi ve ekonomik yapısını derinlemesine anlamamızı sağlar. Basra'nın erken İslâm döneminde nasıl önemli bir ticaret, zanaat ve kültür merkezi haline geldiğini kapsamlı bir şekilde ortaya koyar. İslâm tarihinin ana kaynaklarına dayalı olarak yapılan çalışmanın yabancı literatürdeki çalışmalar yönüyle daha da zenginleştirilmesi gerektiğine vurgu yapmak gerekmektedir. Ezcümlle mezkûr kitap, Basra'nın tarihî ve toplumsal yapısını anlamak isteyenler için kapsamlı bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Şehrin geçmişine ve kültürel mirasına ilgi duyan okuyucuların, bu çalışma ile şehrin derinliklerine doğru bir yolculuk yapacaklarını söylemek mümkündür.